

Қазақ тілінің фразеологизмдері бүгінгі күнге дейін көркем шығармада қолданылуы тұрғысынан, мағыналық-тақырыптық топтарына қатысты, сондай-ақ, жекелеген тілдермен салыстыра, салғастырыла зерттеліп келді. Фразеологиялық зерттеулердегі адам эмоциясына қатысты бірліктердің қарастырылуы қазақ фразеологиясының теориясына өзіндік үлес қосады, қазақ тіл біліміндегі эмоционалдылық мәселесінің одан әрі зерттелуіне белгілі бір дәрежеде бағыт-бағдар береді. Адамзатты қоршаған дүниенің, құбылыстың бәрі халық тілінен көрініс табады. Бұл тілдің танымдық сипатын, білім берудің құралы қызметін атқаратындығын ғана көрсетпейді, тіл өз бойына философиялық, физиологиялық, психологиялық т.б. ғылым нәтижелерін де жинақтайтын қор екендігін де ескерсек адам эмоциясына қатысты лингвистикалық зерттеу жұмысындағы семантикалық, типологиялық, когнитивтік мәселелердің бірқатарының аталған құбылысты өзге ғылымдармен байланыстыра қарастырған кезде ғана дұрыс шешімін табатындығына көз жеткізуге болады. Адамға тән **жақсы көру, жек көру, жеру, жирену, күйіну, сүйсіну** т.б. да сезім, көңіл-күйлеріне қатысты тілдік бірліктерге лингвистикалық талдау жасағанда оларға тек тілдік тұрғыдан ғана емес, философиялық, физиологиялық, әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық тұрғыдан да келу керек.

Қорыта келгенде, эмоционалдылық денотаттық компонентте де, конотаттық компонентте де

кездеседі. Экспрессивтілік дегеніміз – айтушының өзі баяндап, әңгімелеп тұрған жайға өзінің жеке басының көзқарасын, пікірін білдіретін семантикалық-стистикалық белгілердің, амал-тәсілдердің жиынтығы. Экспрессивтілік эмоцияға байлаулы емес, эмоцияға қатысы жоқ құбылыстарға байланысты да қолданыла береді. Адам айналасындағы заттар мен құбылыстарды қабылдағанда адам санасында оларға қатысты баға тууы мүмкін. Денотаттық бағалаудан бөлек, коннотатты бағалаудың болуы нәтижесінде сөз тілде эмоционалды-бағалауыштық коннотатқа ие болады. Бағалауыштық дегеніміз – сөйлеушінің өз тарапынан зат пен құбылысқа, іс-әрекетке берген бағасы, оған деген көзқарасы.

1. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 608 с.

2. Нургожина Ш.И. Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка: Дис. канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1989. – 145 с

3. Галкина-Федорук, Е.И. Об экспрессивности и эмоциональности в языке

[Текст]. – В кн.: Сборник статей по языкознанию. – М., 1958. – С. 118-125.

4. Писарев, Д.С. Функционирование восклицательных предложений в современном французском языке и их прагматический аспект [Текст] / Д.С. Писарев // Прагматические аспекты функционирования языка. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1983. – С. 114-125.

5. Ибадильдина З.Х. Эмотивная лексика казахского и русского языков: Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1997. – 223 с.

6. Апресян А.Р. Экспрессия в художественном тексте // Известия АН. Серия литературы и языка. 1992. №1. – С. 21-28.

Б. С. Қапалбеков

ТАКСИСТИК ҚАТЫНАСТЫ БІЛДІРЕТІН ПЫСЫҚТАУЫШТАР

Пысықтауыштар мен бағыныңқылардың генетикалық жақындықта екендігін дәлелдеу оңай. Мәселен, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі тұрақты және жылжымалы болады. Пысықтауыштардың ішінде өзі пысықтайтын сөздің тек алдында тұратын сөздер бар да (*Поезд жайлап қозғала бастады*), сөйлемдегі орны еркін болатын пысықтауыш сөздер бар (*Жайлап поезд қозғала бастады*). Пысықтауыштардың кейінгі қасиеті жайлы түркітануда кеңінен айтылып жүр. Бұлай болудың себебі кей пысықтауыштар өзі пысықтайтын етістікпен өте тығыз байланыста болмайды және олар егер

сөйлемнің басында тұрса, тек етістікке қатысты емес, бүкіл сөйлемге қатысты болады. Бұл пікірімізді жұмсалымды синтаксистің үлкен маманы Жантас Жақыпов та растайды. Ғалым өз зерттеуінде мезгіл пысықтауыштың баяндауышпен байланысы еркін, әлсіз болатыны, перифериялық позицияда бола отырып сөйлемді тұтасымен айқындайтыны, сөйлемнің өн бойына қатысы болатыны туралы пікірлерге тоқтайды да, мезгіл пысықтауышының осы қасиетінен болар, ол бір сөйлемнің шеткергі орнында (периферияда) тұрып, баяндауышпен еркін, әлсіз байланысатындықтан, тек сол сөйлемнің

өн бойына ғана емес, тұтас контекске де қатысты бола алады. Мұндай контексте сол мезгіл пысықтауыш қатысып тұрған сөйлемнен басқалары мезгіл пысықтауышсыз сөйлем сипатында болады деп, оған мынадай мысалдар келтіреді: *Баяғыда соғыс басталған жылы жігіттермен бірге военкоматқа барған. Тізең шығып кеткен деді ме, тобығын қисық біткен деді ме, әйтеуір әскерге жарамай қалды* (Ө.Кекілбаев). *Күн кешкіре, күзгі суық тұман сөйліді де, жел тынып, жылы жаңбыр себеледі. Алдан кең өзек кезікті* (С.Жүнісов).

Бұл мысалдардан бірінші сөйлемдегі асты сызылған мезгіл пысықтауышы екінші сөйлемдегі оқиғаға да қатысты, сондықтан да екінші сөйлемді оқшау алсақ, ол толымсыз болып шығар еді.

Келесі мысалдың ерекшелігі – екінші тұрған мезгіл пысықтауышсыз сөйлемнің жетпей тұрған пысықтауышының орнына бір сөз емес, предикаттық ыңғайындағы бағыныңқы сөйлем жүріп тұр [1, 146].

Таксистік қатынастар пысықтауыш мүше етістік сөз табынан болғанда ғана орын алады. Сондықтан ғалымның келтірген *күн кешкіре* деп басталатын екінші мысалында іліктес таксистік қатынас бар екендігі анық.

Пысықтауыштардың етістік сөз табы арқылы жасалуы кейіннен пайда болған құбылыс. Сын есімнің негізгі қызметі заттың қасиетін анықтау болса, үстеудің қызметі қимылды сипаттау болып табылады.

Біздің түсінігімізше, есімше және көсемше тұлғалы етістіктердің анықтауыштық және пысықтауыштық қызметтерде жұмсалуды сөйлеушінің жалпы категориялық мағынаның ішіндегі әртүрлі реңктерді беру қажеттілігінен туған. Мәселен, жалпы *қанша?* деген сұраққа жауап беру бар да, сол қашан деген сұрақтың ішіндегі де мағыналық реңктерді толық ашып айта алу бар: *таңертең бардым, кешке бардым, күн шыға бардым, таң біліне бардым*. Мұндағы пысықтауыштық қатынаста тұрған сөз тіркестерінің қай-қайсысы болса да *қашан?* деген сұрауға жауап беріп тұр. Пысықтауыш мүшенің алдыңғы екеуі үстеуден болса, кейінгілері көсемше тұлғалы құранды етістіктерден болған.

Қалай? деген сұраққа жауап беретін пысықтауыштар да үстеуден өзге сөз таптарынан жасала береді: *күлімдеп қарады, жағалай отырысты, көре-көре көсем боларсың, сөйлей-сөйлей шешен боларсың. Қалт тоқтады, шалқасынан ашылды т.б. Күлімдеп сөйледі* (көсемше), *ақырын сөйледі* (үстеу) дегендер *қалай?* деген бірдей сұраққа жауап беріп, екеуі де амал пысықтауыш жасап тұрса да, іштей реңктік айырмашылықтарға ерекшеленді. Көсемше пысықтауыш қимылдың тәсілін білдірсе, үстеу пысықтауыш қимылдың қарқынын білдіріп тұр. Төл қызметі пысықтауыштық болғанымен, үстеу сөз табы пысықтауыштардың барлық мағыналық түрлерін (амал, себеп, мекен, мақсат, мезгіл) жасауға әлі жете бермейді. Сондықтан сөйлеуде бұл қызметтерге көсемше, сын есім, еліктеу сөздер, тұлғалық өзгеріске түскен зат есімдер, есімшелер т.б. тартылады.

Пысықтауыштардың тек қана үстеулерден болмауының екі себебі бар. Бірі – жоғарыда айтқандай, көсемшелердің бойында болатын реңктік мағыналардың үстеулерде болмауынан, айтушының өзі жеткізбек болған реңкті тап басып айту мақсатынан туындаған құбылыстар болса, екіншісі – дәл сондай мезгілдік мағынаны жеке үстеу сөздердің бере алмауынан деуге болады. Бір ұғымды, затты, әрекетті бір ғана сөзбен беру мүмкіндігі жоқ болса, онда тіркес арқылы беру тілімізде молынан кездеседі. Мысалы:

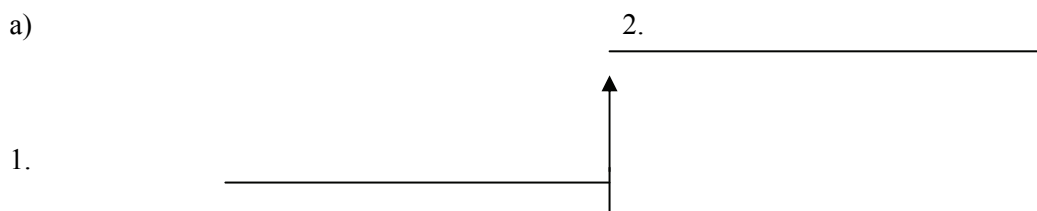
а) *Ел орынға отырар кезде ауылға қайтып келе жатқан екі-үш жылқыға келіп араласты* (М.Әуезов).

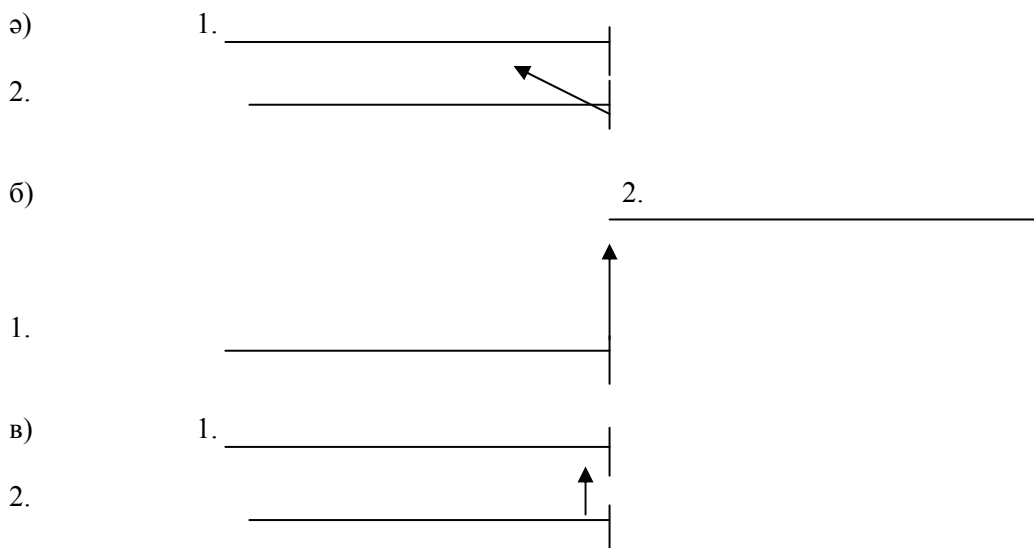
ә) *Таң қалыңдап келе жатқанда барлық аңшы мен көп жылқышы атқа мінді* (М.Әуезов).

б) *Таң әбден атып, ел тұрған мезгілге шейін Бақтыгүл сартылдатып жүре бермек болды* (М.Әуезов).

в) *Үш бала тус ауғанша қарлы даланы мейлінше аралады* (Ө.Қанахин).

Жоғарыда келтірілген сөйлемдердегі таксистік қатынастардың ЖМӨ орталық (ядро) сипатын мынадай сызбалар арқылы көрсетуге болады:





Келтірілген мысалдардың барлығында күрделі мезгіл пысықтауыштар мезгіл мәнді сөздердің қатысуымен жасалған. Қазақ тілінде мезгіл мәнді сөздер өте көп. Осы мәселені концептология тұрғысынан жан-жақты зерттеген Л.Асқардың айтуынша тәулік лексика-семантикалық өрісін құрайтын 360 атау циклдік жүйеге түсірілген [2, 22].

Автор келтірген тілдік бірліктердің деңгейлік сипаты әртүрлі Тәулік өрісін құрайтын 360 атаудың ішінде жеке сөздер, фразеологизмдер және метафоралар бар. Екінші сыңары етістік болып келетін *ымырт үйіріле, түс ауа, таң ата* және т.б. сияқты мезгіл мәнді тіркестер арқылы пысықтауыш жасалып, олар өз баяндауыштарымен таксистік қатынастардың үш түрін жасай алады. Бірақ осы келтірілген мезгіл мәнді сөздер мен сөз тіркестерінің көбі қазақ тұрмысында әлемге ортақ күнтізбенің және сағаттың пайда болуына байланысты жиі қолданылмай қалды. Анығырақ айтсақ, әлемнің тілдегі көрінісін әлемнің ғылым тіліндегі көрінісі ығыстыра бастады. Ағарып атқан таңды, қызарып батқан күнді өз көзімен көрмеген, бақыламаған ұрпақтың, әсіресе қала баласының тілінде мезгіл мәнді тіркестер қайдан болсын. Олар тәуліктің қажетті кезеңін хабарлау үшін *таңғы сағат үште, кешкі сағат бесте* деген сияқты тіркестерді қолданады. Тәулік өрісін құрайтын тілдік бірліктерді түгелдей білмегендіктен ауылда өсіп, қалада жүрген көбіміз-ақ бүгінгі күні сағатқа жүгінгенді оңай көретініміз анық.

Таксистік қатынастар тек мезгіл мәнді сөздердің қатысуымен ғана жасалмайтындығы белгілі. Тиянақсызданған есімше тұлғалары мен көсемше тұлғалары арқылы жасалған пысықтауыштар етістік баяндауышпен мезгілдік

қатынаста болады. Мысалы, *Әрқайсысы Гауһардың қолын алғанда өңдері жылып, езу тартады. Нар түйе үйге жеткенде басына үкілі тақия киген, талдырмаш денелі қыз шығып, бұйдасын шешіп, есік алдындағы қазыққа байлады* (Т.Ахтанов). *Үй іші асқа отырғанда сыртта көген басында жатқан қойлар мекіренді. Еламан ұсталып кеткелі жалғыз қалған қызына жиі қатынап жүреді* (Ә.Нұрпейісов).

Біз жоғарыда қазіргі қазақ тілінде мезгіл пысықтауыштардың түрлі жолдармен жасалатындығын айттық. Олардың барлығы да *қашан?* деген сұрауға жауап береді. *Айтыс тартыстарда ол қаймығып көрген жоқ* (Д.Исабеков). *Елу бір, елу екінші жылдары ақ мылтық асынған қиямет қыс болды* (Ш.Айтматов). *Осы түнде ас піскенге шейін Барлас Қобыланды батыр жырын жырлады* (М.Әуезов).

Сөйлемдердегі мезгіл пысықтауыштардың барлығы *қашан?* деген сұраққа жауап беріп тұрғанмен, соңғы сөйлемдегіден басқасында таксистік қатынас орнап тұрған жоқ. Неге? Себебі алдыңғы екі сөйлемдегі пысықтауыштардың бірі зат есімнен (*айтыс тартыстарда ...*), екіншісі сан есімнен (*елу бір, елу екінші жылдары ...*) жасалып тұр. Яғни қимыл-әрекет жоқ. Тиянақтаушы етістікпен мезгілдік қатынаста тұрған құрылымға *Осы түнде ас піскенге шейін ...* мезгіл пысықтауышы жатады. Өйткені таксистік қатынастардың барлығының мағыналық өрістік орталығы (ядрасы) бірінен кейін бірі, бірінің алдында бірі немесе қатарлас өтіп жатқан екі қимыл болып табылады.

Сонымен біз жоғарыда айтылғандарды жинақтай келе мына нәрселердің басын ашып алуды жөн көрдік:

1. Таксистік қатынастар тек полипредикативтік сөйлемдерде ғана емес, пысықтауышы бар жай сөйлемнің жайылма түрі арқылы да жасалады екен.

2. Барлық пысықтауыш арқылы таксистік қатынастар орнамайды. Тек мезгіл пысықтауыш, оның ішінде тиянақсызданған есімше, көсемше және көмекші сөздердің қатысуымен жасалғандарында ғана таксистік өріс орталығы анық көрінеді.

3. Мезгіл пысықтауыш жасайтын көсемше және есімше тұлғалары сол күйінде солға қарай күрделеніп барып, бағыныңқының баяндауышын жасай алады. Бұл құбылысты деривациялық модельдер арқылы дәлелдеуге әбден болады.

4. Таксистік қатынас жасауға негіз болатын функционалды жұрнақтардың (есімше, көсемше) жұмсалымдық мүмкіндігі екі түрлі: есімшелердікі кеңдеу. Олар анықтауыштан өзге

тұрлаусыз мүшелердің қызметін атқарарда тиянақсызданады да, кейбірі тіпті көсемшенің қатарына өтіп кетеді.

5. Таксис өрісін жасауға қатынасатын функционалды жұрнақтардың жұмсалып ауқым (жұмсалып парадигмасы) бір бірімен тығыз байланысты. Оған тіл біліміндегі парадигмалық және синтагмалық қатынастарға сүйеніп есімше және көсемше жұрнақтарының жұмсалып мүмкіндігіне талдау жасау арқылы көз жеткізуге болады.

1. Жакупов Ж. Қазақ тілі функционалды синтаксисі (Контекст проблемасы). – Докторлық диссертациясы. – Алматы, 1999. – 212 б.

2. Асқар Л.О. Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары. Кандидаттық диссертациясының авторефераты. Алматы, 2005. – 28 б.

* * *

В статье речь идет об обстоятельствах, которые обозначают таксисные отношения, дается обширный фактологический материал по видам их формирования.

Г. К. Курманова

О ПОНЯТИИ СЛОГА И ЕГО РАЗЛИЧНЫХ ТЕОРИЯХ

Слогом называют фонетико-фонологическую единицу, занимающую промежуточное положение между звуком и речевым тактом; при этом основными фонетическими свойствами слога признают следующие:

1. Слог является минимальной произносительной единицей (при речепроизводстве он выступает не как простая последовательность сегментов, а как цельный артикуляционный комплекс и оперативной единицей принятия решений при восприятии).

2. Слог является минимальной единицей, внутри которой действуют правила коартикуляции.

3. С точки зрения речевой аэродинамики, слог есть минимальный звуковой отрезок, на который приходится нарастание и спад величины воздушного потока («дыхательный импульс»). В акустическом сигнале и «дыхательному импульсу» соответствует восходящая нисходящая дуга звукового давления («волна звучности»)

Эти признаки слога являются универсальными. В современном языкознании существует много определений слога. Одни

исследователи определяют слог как наименьшую произносительную единицу, т.е. самый краткий отрезок, который можно выделить при анализе артикуляционных движений во время речи. [Зиндер Л.Р., 1979, с.251] другие – как «...линейное множество фонем, вводимых в цепочку гласной фонемой» [Ломтев Т.П., 1972, с.222], третьи определяют слог как «...волну сонорности, звучности. [Аванесов Р.И., 1956, с.34].

Как известно, слог является элементарной моделью, лежащей в основе любой последовательности фонем. [Якобсон М.Б., Халле, 1962, с.245]. Основные фонетические закономерности ярко проявляются в пределах слога, и в современной лингвистике слогом называется фонетико-фонологическая единица, занимающая промежуточное положение между звуком и речевым тактом.

С артикуляционной точки зрения слог это звук или сочетание звуков, произносимых одним выдыхательным толчком.

С акустической точки зрения слог – это волна сонорности, звучности, слоговая, т.е.